

מבוא

הקשר בין החינוך הפורמלי לחינוך הבלתי-פורמלי

ניר מיכאלי, במאמרו "כבר יש חינוך אחר" (מיכאלי, 2013), ממקד את הדיון בשלוש הביקורות המרכזיות על הפדגוגיה המסורתית השלטת, זו המאפיינת מערכות חינוך פורמליות.

הביקורת הפונקציונלית מתייחסת לתפקיד המערכת ביצירת למידה פעילה, למידת חקר אשר תפתח אצל בוגריה יצירתיות וגמישות לפעול בחברה גלובלית ומשתנה.

הביקורת האתית מתייחסת לתפקידה של מערכת החינוך בפיתוח בוגרים שאינם רק אנשים טובים כפרטים, אלא אנשים ערכיים ומוסריים שתורמים לכינון חברה צודקת יותר.

הביקורת האידאולוגית קוראת לעידוד חשיבה ביקורתית ועצמאית, כזו המאתגרת את מנגנוני הדיכוי וביכולתה לקדם שינוי חברתי.

ביקורות אלה מעסיקות מערכות חינוך בארץ ובעולם בעשורים האחרונים והחיפוש אחרי פדגוגיה אחרת נמצא בכל אחת מרמות מערכת החינוך הפורמלית – בכיתות, בבתי הספר, במחוזות, ברמה לאומית וברמה הבינלאומית. מיכאלי (2013) מדגים כיצד החינוך הבלתי-פורמלי מהדהד את הביקורות הללו ובאופן פעילותו כולל כבר את שלושת העקרונות המנחים של הפדגוגיות החדשות שנכנסו לשיח העכשווי:

מערכת החינוך צמאה לפדגוגיה אחרת. לא רחוק ממנה נמצא מאגר עשיר של פדגוגיה כזאת. אין צורך בקידוחים יקרים. המאגר נגיש. צריך רק מעט דמיון ותעוזה כדי להזרים פדגוגיה חדשה מהמאגר הזה למערכת החינוך הצמאה. למאגר קוראים חינוך לא פורמלי. (עמוד 79)

השאיפה למערכת חינוך פורמלית שלה מאפיינים של תנועות נוער מגיעה גם מבני הנוער והוריהם. ברשתות החברתיות ניתן למצוא מדי קיץ פוסטים ארוכים של הורים שמתכוונים בהערכה ובהשתאות בילדיהם שמנהלים פרויקטים מורכבים של בנייה במחנות הקיץ. הם מתפעלים מהמכוונות העצמית ללמידה, מהמוטיבציה הפנימית ומעבודת הצוות. הם כותבים בהתפעלות על ניהול פרויקטים מורכבים בלחץ זמן ועל יכולת ההתמדה – כל אותן מיומנויות המתוארות בחברה כחיוניות למימוש עצמי ולהצלחה. גם בתהליכי מיון בצבא נוטים לאסוף את הנתונים לגבי השתתפות בפעילות תנועתית ותופסים אותם כתורמים לאוסף השיקולים לגבי התאמה לתפקידי פיקוד ומנהיגות. באופן דומה בשוק העבודה, בכירים ובכירות מציינים כי הם שואלים בראיונות עבודה לגבי פעילות בתנועת נוער ומסיקים מתשובה חיובית לגבי סל של יכולות, מיומנויות ועולם ערכי שנתפסים על ידם כבעלי קשר להשתתפות בפעילות תנועתית.

מטרת פרק המבוא הינה למפות ולהניח את היסודות להמשך הדיון וזאת באמצעות מענה לשלוש שאלות:

- מהם מאפייני החינוך הבלתי-פורמלי בדגש על תנועות הנוער?
- מהם האתגרים המעסיקים מערכות חינוך פורמליות בשנת 2020?
- מה מאפיין את נקודות החיבור וההשקה בין מערכות החינוך הפורמליות ומערכות חינוך בלתי-פורמליות?

על קצה המזלג – החינוך הבלתי-פורמלי במיקוד תנועות הנוער

מטרת פרק זה הינה להגדיר ולהבהיר מושגים וחלקי שפה הנהוגים בעולם החינוך הבלתי-פורמלי וייעשה בהם שימוש בהמשך הספר. המשתתפים במחקר הזכירו מונחים והמשגות ועשו שימוש תכוף בהם. לעיתים הם שאלו אותי האם אני מכירה מונח זה או אחר ולעיתים יצאו מנקודת הנחה שכן והכניסו מונחים כגון הסמלה או מורטוריום בשטף הדיבור והשיחה. פרק זה הוא למעשה יישור קו מושגי שיאפשר המשך דיון נגיש וברור לכל הקוראים.

בספרות יש כמה הגדרות לחינוך בלתי-פורמלי (חב"פ). חלקן מגדירות חב"פ על דרך השלילה, כלומר – חינוך המתקיים מחוץ למערכת הפורמלית ויש לו מגוון תצורות כמו ארגוני נוער, קבוצות ספורט, חוגי אמנות ותנועות נוער (סילברמן-קלר, 2007). אפילו בתוך ההגדרות על דרך השלילה ניתן למצוא ריבוי שמות שנעשה בהם שימוש כגון חינוך א-פורמלי או חינוך לא פורמלי. גם באנגלית יש ריבוי הגדרות ששמות דגש על פעילות חינוכית שאינה הפעילות הפורמלית ונתפסת כמשלימה אותה תוך שימוש במונחים Informal Education או Non-formal Education. המונח הראשון מתאר למידה והתפתחות במהלך החיים של ערכים, ידע ומיומנויות אשר מתרחשת כתוצאה מחשיפה לחוויות בסביבה הגיאוגרפית ובמשפחה כמו למידה ממשחק או מעשייה יומיומית, דוגמת הליכה לשוק. המונח השני מתייחס למערכת מאורגנת של למידה והתפתחות, מערכת המהווה מסגרת בעלת יעדי למידה ומתודולוגיות כמו למשל קבוצות ספורט או חוגי אמנות. על פי ההסתכלות המוסדית הזו ניתן להגדיר כמערכת פורמלית כל מה שקשור לבתי ספר ולמסגרות הכשרה, וכמערכת בלתי-פורמלית כל מה שקורה בשעות הפנאי בקהילה. בהתאמה, חינוך א-פורמלי ממלא את המרחב שנותר – מה שמתרחש בזמן

עבודה, פעילות יומיומית ומפגש עם משפחה וחברים (2020) (Smith).

לצד ההגדרות המאופיינות בהסתכלות ארגונית או מוסדית, קיימות הגדרות המתייחסות להיבטים שונים של הפעילות החינוכית כגון המבנה שלה, רמת הפיקוח או הגישות הפדגוגיות המאופיינות אותה. סילברמן-קלר (2005) מתמקדת בהגדרתה באופי ההוראה והלמידה בארגונים אלו. היא מאפיינת פדגוגיה בלתי-פורמלית ככזו הקשורה לרקע של המשתתפים ובמרכזה למידה "ממוקמת", המתרחשת תוך כדי התנסות בפעילויות, בטקסים ובעשייה חברתית ותרבותית. אחרים מגדירים למידה בלתי-פורמלית ככזו הקשורה לדיאלוג ולשיחה בין השותפים במעשה החינוכי, קשורה לחוויה ויכולה להתרחש בכל מקום ולפיכך פחות מתוכננת וצפויה (עוד בהרחבה בפרק על אופני למידה והוראה). במקביל לניסיונות הללו ליצר הגדרות מדויקות, לעיתים העוסקים בתחום טוענים כי כל ניסיון להגדיר את החינוך הבלתי-פורמלי עומד בסתירה למהות חינוך זה, המאופיין בגמישות רבה, מורכבות ומגוון ולא ניתן ואף לא ראוי להכילו בהגדרה אחת מצומצמת (Smith, 2002).

החינוך הבלתי-פורמלי בארץ כולל מנעד רחב של מסגרות כגון מרכזים קהילתיים, ארגוני תרבות וספורט, מרכזים לחינוך מבוגרים, ארגונים פוליטיים, מועדוני תחביב, קבוצות תמיכה וכמובן תנועות נוער, אשר להן מאפיינים ייחודיים והן מוקד המחקר הנוכחי. לצורך הבהירות, ייעשה בהמשך שימוש במונחים חב"פ, חינוך תנועתי או חינוך בתנועת הנוער ובכל המקרים הכוונה אחת היא – חינוך העונה למאפייני חינוך בלתי-פורמלי ומתקיים בתנועות הנוער. לחינוך התנועתי מאפיינים נוספים ובליבם נושא מנהיגות הנוער והתפיסה של הנוער את תפקידי ההדרכה וההובלה כחלק מציר התפתחות מתפקיד של חניך לתפקידי הדרכה.

המשגה בולטת באקדמיה ובשיח בתנועות הנוער היא זו שהציע ראובן כהנא ונקראת **הצופן הבלתי-פורמלי** (כהנא, 2000). המשגה זו הוזכרה כאמור על ידי רבים מהמשתתפים במחקר, שעשו בה שימוש על מנת להסביר רעיונות, לתאר התנהגויות או כדי להרחיב את הדוגמאות שנתנו. הצופן הבלתי-פורמלי כולל שמונה עקרונות המאפיינים חינוך בלתי-פורמלי. לטענת כהנא ניתן ליישם את העקרונות שהציג במגוון ארגונים אך הם תואמים במיוחד את הפעילות בתנועות הנוער. באיור שבעמוד הבא פורטו המושגים של כהנא כפי שהוא הביא אותם במאמרו "לקראת תיאוריה של בלתי-פורמליות והשלכותיה לנעורים", ומשמעותם.

ברבות מהפעילויות החינוכיות מצויים מרכיבי הקוד הבלתי-פורמלי במערכת של קשרים והדריות. כך לדוגמה, במתן אחריות על תחום מסוים לחניכים ניתן למצוא סימטריה, רב-ממדיות ומורטוריום. כאמור, המונחים השונים שטבע כהנא שגורים בפי יוצאי תנועות הנוער ולכל העקרונות שצוינו תהיה התייחסות בפרקי הספר הנוכחי ברמות העמקה שונות.

מונח נוסף שייעשה בו שימוש בניתוח ממצאי המחקר הנוכחי הציגו רקפת הימן זהבי וגיל גרטל בספרם "חינוך מאפשר" (הימן זהבי, גרטל, 2017). על פי הגדרתם, תנועות הנוער נמשלות לגוף ובו מתקיימים חיים. לחיים הללו, שהם הוויית החינוך בתנועה יש שלוש קבוצות מאפיינים – מאפיינים מבניים, מאפיינים מאפשרים (רופפים) ומאפיינים מחברים. חינוך מאפשר הינו כזה שיש בו היבטים רבים של בחירה ושל גמישות: גמישות במבנה, גמישות בתכנים וגמישות בזמנים. היבטים אלו מעניקים כוח משיכה לפעילות בתנועה ומחזקים את המוטיבציה של בני הנוער לפעול בה. עושה רושם כי מרכיבים אלו על חוסר הנוקשות שבהם מהווים גורם מאפשר המעורר צמיחה ועשייה. במחקר הנוכחי נתקלתי

מרכיבי הצופן הבלתי-פורמלי

וולונטריות

בחירה חופשית בנוגע להצטרפות למסגרת ובנוגע לאופן הפעילות בה. הוולונטריות מעלה את הסיכוי להתאמה בין תחומי התעניינות אישיים לבין ההיצע של המסגרת החברתית וביכולתה להגדיל כך את רמת המחויבות הערכית.

רב-ממדיות

מרחב גדול של תחומי פעילות ומיומנויות מגוונות, שוות ערך מבחינת החשיבות וההערכה החברתית. היכולת של מספר רב של משתתפים בעלי כישורים שונים לשלב בין תחומי פעולה מגוונים ולהגיע להצלחה ולהערכה בהתאם לכישוריהם.

סימטריה

מגע-גומלין המבוסס על יחסי שוויון או שוויון-ערך בתיאום הדדי וללא כפייה. מעודד ומאפשר נורמות וערכים אוניברסליים של התנהלות.

דואליזם

התנסות בדפוסים מנוגדים של התנהגות, כמו תחרות ושיתוף פעולה.

מורטוריום

ניסוי וטעייה בטווח רחב, התנסות במגוון תפקידים ומטלות על הזכויות והחובות הכרוכים בהם, כולל לקיחת סיכונים וכישלון.

מודולריות

הבניה מגוונת של פעילות בהתאמה לנסיבות משתנות, פיתוח גמישות התנהגותית ויכולת לאלתר ולהפיק תועלת מהזדמנויות מצביות.

אינטרומונטליזם אקספרסיבי

מיזוג בין פעולות בעלות תגמול מיידי לכאלו המכוונות לתוצאות בעתיד. מגביר את האטרקטיביות ומידת ההשפעה של פעילויות שונות ומקדם את היכולת לדחות סיפוקים מיידיים.

סימבוליזם פרגמטי

ייחוס משמעות סמלית לעשייה, הרחבת משמעות הסמלים וההתנהגות להפיכתם להיות אובייקטיביים להזדהות ולשייכות.

בכמה מאפיינים העונים לתיאור של "מאפשרים" גם במערכת הפורמלית והם ידונו בהמשך.

מעבר למושגים ולהגדרות, שפת החינוך הבלתי-פורמלי דומה לשפת החינוך אך ניתן להסתכל עליה כעגה אחרת, ניב ייחודי, אשר כפי שיתואר בהמשך יש לו משמעות לא רק שפתית אלא תפיסתית והתנהגותית. גם בתיאור אופי הפעילות יש שפה מאפיינת לפעילות בתנועות הנוער – למשל שמות בעלי תפקידי החינוך כגון מדריך או רכז, לעיתים בליווי היחידה הארגונית לדוגמה רכז שבט או סניף, רכז אזור או רכז ארצי. המפגש החינוכי הקבוצתי מתואר לרוב כפעולה, בעוד למפגשים נוספים יהיו שמות כגון מחנה/ טקס/ מסע או סמינר בצירוף עונת השנה, המטרה או החג (מחנה קיץ, טקס שבועות, טיול פסח וכו'). מונחים אלו מוכרים לרוב לקהל הרחב ובוודאי לאנשי החינוך ומופיעים בפרקים השונים כדי לתאר תופעות או כחלק מהציטוטים הישירים של המשתתפים במחקר.

שני צידי חומה או שביל והמשכו?

ד"ר חן לסרי (בתוך: למפרט, 2009) כינה את ההבחנה בין החינוך הפורמלי לחינוך הבלתי-פורמלי כ"רעה חולה" ואכן, לצד ההגדרות המבחינות, בתקופה האחרונה מיטשטשים הגבולות ביניהם בכמה נושאים. ההבחנות הללו אשר תוארו על דרך השלילה (שאינו כמו במערכת הפורמלית) או על דרך החיוב (הדגשת מאפיינים ייחודיים) מנסות לייצר גבולות בין הפעילויות החינוכיות השונות. גבול זה קיים במציאות אך יש בו גם גמישות וניתן לעיתים לתאר עשייה חינוכית ככזו הממוקמת על רצף של פורמליות ואי-פורמליות. בשנים האחרונות אנו עדים לסוג מסוים של התקרבות בין הפורמלי לבלתי-פורמלי: בתי ספר רבים מאמצים עקרונות פדגוגיים ושיטות הוראה בלתי-פורמליות כגון הוראה חווייתית ובתוך מסגרות

פורמליות יש עשייה שהיא בלתי-פורמלית בסגנונה כמו למשל טיולים או מועצת תלמידים. בנוסף, פעמים רבות שיטות חינוך פרוגרסיביות מתוארות כבעלות היבטים בלתי-פורמליים כגון דפוסי תקשורת ודיאלוג שוויוני או למידה חוץ כיתתית. במקביל, גם מחוץ לבית הספר, בעולם הבלתי-פורמלי פועלים מיזמים הקשורים להישגים לימודיים או בעלי מטרות משיקות לאלו של המערכת הפורמלית (בתוך: למפרט, 2009). המחקר הנוכחי מציג התבוננות והבנה של טשטוש הגבולות שמתקיים בתוך מערכת החינוך הפורמלית, בתוך הכיתות ובתי ספר.

מחקרים שונים עוסקים בבחינה של דפוסים שמקורם בפעילות התנועתית ומתארים את דרכי הביטוי ואופני היישום האפשריים של פדגוגיה בלתי-פורמלית, שמקורה מתנועת הנוער, בבתי ספר. הם מתארים טשטוש גבולות בין הפורמלי לבלתי-פורמלי אשר לעיתים מתקיים במציאות ולעיתים הוא מיוחל. דרכי היישום מגוונות, לדוגמה הכנסת חלק של למידה התנסותית בעולמות תוכן רלוונטיים ללומדים, שילוב הערכה חלופית ועידוד מעורבות חברתית (דמארי, 2017).

חשוב לציין כי טשטוש גבולות זה אינו זוכה להסכמה מלאה וכי יש עמדות שדוגלות בשימור ההפרדה הקיימת. ההפרדה הזו מסייעת לתנועות הנוער לשמור על הייחודיות והשונות שלהן ועל היותן אלטרנטיבה לחינוך הפורמלי. בנוסף, לצד השיח הער בנושא שינוי חינוכי ועקרונות של חינוך פרוגרסיבי, יש המצדדים בחשיבות של שמירה על הפורמליות של המערכת ומזהירים מפני הכנסה של מאפיינים יצירתיים יתר על המידה שפוגעים בלמידה ובמטרות מערכת החינוך כמערכת שבראש מטרותיה השכלה נאותה (תומר, 2019).

ניר מיכאלי (מיכאלי, 2013) עוסק גם הוא בגבול שבין החינוך הפורמלי לבלתי-פורמלי. הוא מתאר את ההפרדה בין החינוך

הפורמלי לבלתי-פורמלי כחומה ולצד הדימוי הנוקשה מתאר כי בחומה זו יש כמה חרכי מעבר:

מורים רבים הצמיחו את החיבור שלהם לעולם החינוך אי שם בעברם בהתנסות בזירה הלא פורמלית. מורים אלה נאלצו להשיל מעצמם, בתהליכי אימוץ הקודים המקצועיים המקובלים, את השפה הפדגוגית הלא פורמלית, אך הם נושאים בקרבם זיכרונות עמומים של אפשרות לחינוך אחר. (עמוד 79)

מטרת מחקר זה היא לבחון את הגשרים אותם מייצרים מורים ומורות שהגיעו מתנועות הנוער בין החינוך הבלתי-פורמלי לפורמלי, להאיר את המקומות הללו, לאפשר ללמוד מהמורים המביאים את הזיכרונות והיכולות אל תוך עשייתם היום, ובשימוש במטאפורה שהציע מיכאלי, מטרת המחקר היא לחשוף את הסדקים בחומות הפיזיות והתפיסתיות בין החינוך הפורמלי לפדגוגיה הבלתי-פורמלית.

מה מעסיק את שדה החינוך הפורמלי?

בעשורים האחרונים קיים שיח ענף בנושא תפקיד ומבנה מערכת החינוך העתידית. השיח מתקיים במערכות חינוך אך לא רק – הוא מתנהל בהקשר לסוגיות עכשוויות אחרות כמו שוק העבודה המשתנה וצמצום הפערים החברתיים. הערכות מציינות כי המקצועות בשוק העבודה משתנים באופן תדיר, לרוב כתלות בטכנולוגיה וכי כאשר תלמידי מערכת החינוך הנוכחית ייצאו אל חייהם הבוגרים מעל למחצית מתחומי העיסוק יהיו חדשים. כך, יש מקצועות רבים שנעלמים מן העולם ולצידם צצים מקצועות חדשים שלא היו קיימים לפני שנים ספורות ודורשים יכולות אחרות מן

העוסקים בהם (בר רבי, שרברמן, ירין, 2017). לא רק המקצועות משתנים אלא גם דפוסי קריירה ויש ערך גובר ליכולות של למידה עצמאית והתפתחות מקצועית מתמדת בשל קצב השינויים וגיוון המיומנויות הנדרשות. בהסתכלות חברתית, מערכת החינוך נקראת לצמצם פערים חברתיים (דהאן, 2018) ולאפשר לבוגריה גישה להזדמנויות חינוכיות והתפתחותיות ללא קשר למקום הגיאוגרפי בו הם גדלים, להשכלת ההורים או למצב הכלכלי של משפחתם. נושאים רבים נוספים נמצאים ביחסי גומלין ומשפיעים על השיח החינוכי בישראל, כגון תפיסות חברתיות כלכליות ופוליטיות, מגמות בהשכלה הגבוהה, ארגוני עובדים ותהליכי גלובליזציה.

בנוסף לשיח המקומי, הדיון על מערכת החינוך של המאה ה-21 מושפע במידה רבה מהזירה הבינלאומית באמצעות האקדמיה כמו גם באמצעות ארגונים בינלאומיים כגון NATO (North Atlantic Treaty Organization for Economic Co-operation and Development) או OECD (Organization for Economic Co-operation and Development). לדוגמה, מבחני פיזה של ארגון OECD נתפסים כמדד מוביל להערכת מערכות חינוך ציבוריות ובהן גם המערכת הישראלית (איזנברג, זליבנסקי, אדן, 2019). גם מסמך החזון והמדיניות של הארגון לגבי עקרונות מנחים למערכות חינוך לקראת שנת 2030 הפך ל"כוכב הצפון" עבור מערכות חינוך רבות בעולם, כמו גם לסלע מחלוקת.

אחד המונחים הבולטים בעשורים האחרונים כאשר מדברים על תהליכי שינוי במערכת החינוך הוא כישורי המאה ה-21 (Competencies), שיש לתת עליהם את הדעת כשמעצבים מערכות חינוך עכשוויות.

חלוקה מקובלת עוסקת בשלושה היבטים שמרכיבים כל כישור לצורכי המאה ה-21:

1. ידע (knowledge), ובכלל זה ידע בתחומים מסוימים, ידע בין-תחומי, הבנה של מגבלות הידע ותוקפו, ידע פרוצדורלי.

2. מיומנויות (Skills), ובכלל זה מיומנויות קוגניטיביות, מיומנויות חשיבה מסדר גבוה, מיומנויות חברתיות ורגשיות, מיומנויות פרקטיות.
3. גישות וערכים (Values and Attitudes), ובכלל זה ערכים אישיים ונורמות מקומיות, חברתיות וגלובליות.

הנושאים ברשימת הכישורים מגוונים וקשורים למיומנויות למידה וחדשנות, מיומנויות חיים הרלוונטיות לשוק העבודה וכאלו הקשורות לחיים בעידן המידע הדיגיטלי והמשתנה. רשימה חלקית של המיומנויות והיכולות כוללת יכולת גמישות והסתגלות, חשיבה יצירתית, אוריינות דיגיטלית, יכולת עבודה בצוות, יכולת הצגת נושא, חשיבה ביקורתית ומודעות חברתית (זוהר ובושריאן (עורכים) 2020). מרכיביו השונים של המונח מיומנויות או כישורי המאה ה-21 משתנה על פי הגוף המגדיר והעיסוק בו מוביל לסוגיות נוספות של שיטות מדידה והערכה שיש לעדכן על מנת להצליח למדוד כישורים ולא רק ידע. בהמשך הספר יהיה עיסוק בכישורים שמקבלים מענה מיטבי בתנועות הנוער וניתן לפתחם ולקדםם באופן דומה גם במערכת החינוך הפורמלית.

המחקר הנוכחי עוסק באתגרים המרכזיים המעסיקים מערכות חינוך ציבוריות בארץ ובעולם מהזווית של מורים ומורות שלהם רקע חינוכי ותעסוקתי בתנועות נוער ובוחר את תפקידם ותורמתם. מעיון בניירות עמדה ואסטרטגיה של משרד החינוך, במחקרים שנערכו בעשור האחרון ובשיח בקהילות מקצועיות של אנשי חינוך, עולים נושאים רבים ומגוונים אשר מעסיקים את מערכת החינוך הישראלית. נושאים אלו אינם נפרדים זה מזה ויותר מכך, הם לרוב כרוכים זה בזה במערכת של יחסי גומלין, קשרים ויחסים.

לאור העיסוק של המחקר ברבים מהנושאים הללו, ברצוני למפות בקצרה את האתגרים הנמצאים בליבת העשייה החינוכית. המיפוי